

התפתחות מוסדות החינוך של כ"ח במראכש והשפעתם על חיי הקהילה

אלישבע שטרית

תקציר

המאמר דן במפגש הראשון של הציבור היהודי במראכש עם המודרניזציה שהיה בעת הקמת בתי הספר של ארגון "כל ישראל חברים" (=כ"ח) בדצמבר 1900. בתי הספר נועדו להכשיר את הנוער להשתלבות בתרבות הצרפתית ולהתקדמות האישיה. התרחבות החינוך המודרני והתבססותו בקהילה, היו איטיים ותוך מאבק בחינוך המסורתי ובעמדת ההורים. רבים מבני הקהילה לא זכו לחבוש את ספסל הלימודים בגלל מחסור בכיתות לימוד. רק בשלהי שלטון הפרוטקטורט נפתרה בעיית המחסור בכיתות לימוד.

החינוך במוסדות כ"ח תרם להתפשטות ההתמערבות בקהילה ולשינויים בתחומי החיים השונים. בין השינויים הבולטים יש לציין את השינוי במעמד האישה, שהודות להשכלה השתחררה בת מראכש מכבלים שכבלו את חייה בעולם הישן.

התמורה במישור הציבורי התבטאה במאבק בין חוגים מתמערבים שוחרי הקדמה ובין חוגים שמרניים על עיצוב דמותה של החברה – מאבק שהסתיים בניצחון החוגים המתמערבים. תהליך ההתמערבות גרם להתרופפות מסוימת בהקפדה על קיום מצוות הדת, אבל בקהילה לא התפתחה התנכרות לדת, ולא התרחשה תופעה רחבה של חילון. הקהילה שמרה גם בשלהי שלטון הפרוטקטורט על אורח חיים מסורתי, ואף על פי שבשנות החמישים התקיימו מסגרות חינוך מודרניות לגיל הרך, המשיכו מאות ילדים בני 3–6 לפקוד את המסגרת המסורתית של הצלאה (החדר), וילדים בוגרים נשלחו ללמוד אצל הרבי בתום יום הלימודים בבית הספר.

למעשה, למרות השינויים האינטנסיביים שחלו בחברה היהודית של מראכש בעקבות החינוך בבתי הספר של כ"ח ואימוץ תופעות תרבותיות חדשות של

החברה הצרפתית-אירופית, לא נדחקה המסורת, אלא נוצר בה סינקרטיזם ייחודי בין דפוסים ישנים לחדשים.

פתיחה

הניסיון הראשון להקים בתי ספר מטעם חברת כל ישראל חברים (להלן: כי"ח) בקהילה הגדולה של מראכש נעשה בשנות השבעים של המאה התשע-עשרה, בעת ביקורו של המזרחן יוסף הלוי בעיר.¹ אולם, באותה העת לא בשלו התנאים הפוליטיים שיאפשרו את פתיחתם של בתי הספר, כי השלטונות המרוקנים, ובראשם הסולטאן מולאי חסאן (1873–1894), התנגדו בצורה נחרצת לכל סוג של חדירה אירופית לעיר הבירה הדרומית של הממלכה, ובכלל זה הם התנגדו להקמת מוסדות חינוך מודרניים בתוך המלאח² (השכונה היהודית) מטעמים של ארגונים יהודיים בין לאומיים.³

ברם, האנרכיה ששררה בממלכה והיחלשות השלטון המרכזי אחרי מותו של מולאי חסאן, מחד גיסא, והעמקת חדירתן הפוליטית והכלכלית של מדינות אירופה, ובראשן צרפת, אל אזורי פנים הארץ והגברת מעורבותן בנעשה במרוקו, מאידך גיסא הובילו את הנהגת הקהילה של מראכש לפנות בשנת 1900 אל הנהלת כי"ח בפאריס ולבקש ממנה לפתוח במלאח בית ספר לבנים מטעמה. בעקבות פנייה זו נפתח בית הספר לבנים בחודש דצמבר של אותה השנה (1900), וכעבור שישה חודשים נפתח גם בית ספר לבנות. כיתות הלימוד שוכנו באחד הבתים שברחוב פרנציסקוס.

- 1 ראו: ארכיון חברת כל ישראל חברים [להלן ארכי"ח] תיק: France IX A 73, דיווח של יוסף הלוי על ביקורו במראכש בשנת 1875.
- 2 מלאח הוא כינוי שניתן לשכונה היהודית במרוקו.
- 3 בשנת 1892 הציעה סטלה קורקוס, מנהלת ביה"ס לבנות מטעם הארגון "אגודת אחים" הלונדונית במוגדור, להנהגה היהודית של מראכש להקים בית ספר לבנות מטעם חברה זו גם במראכש. הקהילה הביעה את הסכמתה העקרונית לכך ואף הסכימה להעמיד לרשות הארגון סכום תמיכה חודשי להחזקת המוסד, אולם ההנהגה התנתה את הקמת בית הספר באישור מטעם הסולטאן, וזה לא התיר ליהודים להקים את בית הספר וגם התערבותו של הדיפלומט האנגלי (Smith), שבא למראכש למסור את כתב האמנתו לא שינתה את דעתו של מולאי חסאן, וביה"ס לא הוקם. ראו: ארכי"ח, תיק: Maroc XXXIII 582A, מראכש, בן שימול, מוגדור, 20 בינואר 1893.

1900–1912 : בית הספר – מקום לימוד לבני עניים

חינוך מודרני לבנים

הקמת בתי הספר במראכש היה הישג לכ"ח, כי בשל גודלה של הקהילה היהודית (בראשית המאה העשרים מנתה הקהילה כ-15,000 נפש) נחשב המלאח של מראכש לחשוב ולמשמעותי ביותר מבין המלאחים של מרוקו, וכי"ח הייתה סבורה, שהמוסד החדש והבשורה שהוא מביא עימו יגרום לנהירה המונית של תלמידים, המבקשים לרכוש השכלה מודרנית. "תלמידים יבואו לבית הספר" כותב ריבי (Ribbi), הנציג של כ"ח שבא לחתום על החוזה עם הנהגת הקהילה, למרכז בפאריס, "וזה רק בהתחלה, אך בגלל מחסור במשאבים כ"ח תוכל לקבל לשרותיה רק 150 תלמידים, שמחציתם יבואו מן המעמד העשיר והמבוסס של הקהילה"⁴.

בדיקת הנתונים של מצבת הלומדים בבית הספר לגבי השנים 1900–1912, השנים שקדמו להחלת הפרוטקטורט הצרפתי על מרוקו, מראה, כי תחזיתו של ריבי הייתה רחוקה מרחק רב מהמציאות.

אומנם, עם פתיחת שערי המוסד נרשמו ללימודים 150 תלמידים, מחציתם נמנו עם השכבה האמידה והבינונית של הקהילה, כלומר עם החייבים בשכר לימוד, אבל בתוך הקבוצה הזו נמצאו עשרים נערים בני 15 עד 18 – כולם בנים של סוחרים אמידים ושישים ילדים בני 10 עד 12 מהמעמד הבינוני. שבעים התלמידים הנותרים היו בני עניים הפטורים מלשלם שכר לימוד.⁵ כעבור שלושה חודשים מפתיחת המוסד החינוכי נשרו גם בני הסוחרים האמידים, כי חשבו שיוכלו לרכוש בתוך פרק זמן קצר את השפה הצרפתית כדי להיעזר בה בעסקיהם עם הצרפתים, אך מאחר שהם לא השיגו את מבוקשם הם עזבו.⁶ תלמידים אחרים, אף הם מקבוצת המשלמים, עזבו את המוסד, כי נדרשו להקפיד על מועדי התשלום. וכך כותב מואיז לוי, מנהלו הראשון של בית הספר לבנים, אל נשיא כ"ח בפריס:

כאשר הודענו לתלמידים המשלמים דמי לימוד כי הם חייבים לשלם במועד הנקוב העדיפו רבים מהם לעזוב אותנו מאשר לשלם לנו סכום של 2 פזטוס.

4 ראו: Bulletin de (להלן: B.A.I.U) 1ère. et 2ème. série. No. 83,1900, pp, 90-99
L'Alliance Israélite Universel

5 ראו: ארכי"ח, תיק: Maroc XXVII E 411-442, מואיז לוי לנשיא כ"ח, 16 בספטמבר 1901.

6 ראו: שם, מואיז לוי, 6 בנובמבר 1901.

וכדי לא ליצור תקדים הנחתי להם לעשות כרצונם [...] אני עומד על כך, שבסוף כל חודש ישלמו התלמידים את הסכום הדרוש לבית הספר. היינו חייבים לנהוג בתקיפות על מנת לא לתת פתח לדרישות מצד האחרים, וזאת על אף שראינו כיצד הכיתות הולכות ומתרוקנות לנגד עינינו.⁷

אכן, בתוך זמן קצר נותרו בבית הספר רק התלמידים העניים, שהיו פטורים משכר לימוד, ומספר הלומדים לא נשאר קבוע לאורך כל שנת הלימודים. על פי הרוב נרשמו תלמידים רבים בתחילת השנה, אבל כעבור מספר חודשים חלק מהם עזב את בית הספר, ושב למוסדות החינוך המסורתיים בצלאה⁸ ובישיבה, וחלק יצא לעבוד לפרנסת המשפחה.

זאת ועוד, השנים שקדמו לכינון הפרוטקטורט הצרפתי על מרוקו התאפיינו באנרכיה פוליטית קשה ולאירופים הבודדים שחיו במראכש, ובכלל זה למורי כי"ח, נשקפה סכנת חיים, ועל כן נאלצה חברת כי"ח לסגור מעת לעת את מוסדותיה בשנים 1907–1908. כאשר שבה ופתחה אותם נאלצו המנהלים להתחיל את מלאכת גיוס התלמידים מבראשית. למעשה, מרבית התלמידים שלמדו בבית הספר בין השנים 1900–1912 לא השלימו את שנות הלימוד שלהם.⁹

- 7 ראו: ארכי"ח, תיק: Maroc XXVII E, 418, לוי, 4 בנובמבר 1901. וכן ראו: תיק: Maroc XXVII E 411-442, לוי, 30 בדצמבר 1901.
- 8 הפירוש המילולי של המילה 'צלאה' הוא תפילה. במרוקו הפכה 'צלאה' שם נרדף לבית כנסת, ומאחר שבית הכנסת שימש בימות השבוע חדר לימוד לילדים, הרי שהחדרים במרוקו כונו גם הם 'צלאה'.
- 9 ראו בסטטיסטיקת הלומדים של השנים 1901–1911, כפי שהם מופיעים בדיווחי מנהלי כי"ח של אותן השנים: ארכי"ח, תיק: Maroc XXVII E 418, לוי, 15 בנובמבר 1903: תיק: Maroc XXVI E 398a פלקון, דו"ח לחודשים אוקטובר ונובמבר דצמבר, 1906: שם, דו"ח לשנת 1909. 7 ביוני 1909 וכן תיק: Maroc XXIV E 393-384, בוגי, 10 במאי 1910. תיק: France XIV F 25 Maroc, דנון, דו"ח לשנת 1911, 27 בספטמבר 1911.

טבלה מס' 1 : נתוני התלמידים בבית הספר לבנים בשנים 1901–1912

שנה	סה"כ בנים	מספר המשלמים	המשלמים ב-%	הלומדים בחינם	לומדים בחינם ב-%
1901	116	38	32.7%	78	67.3%
1902	141	36	25.5%	105	74.5%
1903	272	31	11.4%	241	88.6%
1904	272	25	9.1%	247	90.9%
1905	255	-----	-----	255	100%
1906	350	24	6.8%	326	93.2%
	*				
1909	187	24	12.8%	158	84.2%
1910	233	41	17.5%	192	82.5%
1911	289	71	24.5%	218	75.5%
1912	297	105	35%	192	65%

* בשנים 1908–1907 בתי הספר נסגרו ונפתחו בינואר 1909.

נתוני הלומדים, כפי שמשקפים בטבלה מס' 1 מראים, שמספר המשלמים היה נמוך בהרבה מאלו שלמדו בחינם, וככל שעלה מספר העניים הלומדים, כך ירד מספר בני השכבות המבוססות. כלומר, בתוך זמן קצר הפך בית הספר מקום לימוד לשכבה הענייה של המלאח.

להתפתחות זו היו כמה גורמים. ראשית, במשפחות מעוטות היכולת עבדו שני ההורים שעות ארוכות מחוץ לבית, ועל כן העדיפו ההורים שהבנים יימצאו בבית הספר תחת פיקוח המורים במקום להתגולל ברחובות המלאח. שנית, מידי יום קיבלו הילדים בבית הספר ארוחה חמה ופעמיים בשנה קיבלו בני העניים בגדים ונעליים: "רק השכבה הענייה" כותב מואיז לוי, "היא זו השולחת את ילדיה אלינו ואין להכחיש, שהסיבה לכך נעוצה בעובדה שהם באים אלינו רק בגלל ההזנה והלבוש שאנו מספקים להם".¹⁰ העניים, במיוחד אלה שנמנו עם בני העיריות והכפרים של מחוז הדרום שהעתיקו את מושבם למראכש בסוף המאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים, נתקלו בחוסר הערכה ובבוז מצד בני מראכש, וחששו לבוא לבית

הספר, כי חשבו שהוא נועד לבני המעמד המבוסס בלבד. אולם אחרי שבני העשירים עזבו את המוסד הם אלה שתפסו את מקומם.¹¹ סיבה אחרת להדרת רגליהם של בני השכבה העשירה והמבוססת מבית הספר נעוצה בעמדה שהפגינו כלפי המוסד רבני הקהילה ונכבדיה.

בית הספר נתפס בעיני רבני העיר כמקום שנועד לגרום לחילון הבנים, והם שיקפו בעמדתם זו את האמונה שרווחה בקרב כל שכבות האוכלוסייה, ובכלל זה בקרב חברי ההנהגה ונכבדי הקהילה. כך לדוגמה כותב החוקר הצרפתי ג'נטיל (Gentile), שהכיר מקרוב את הקהילה היהודית של מראכש:

אצל היהודים קיימת קסנופוביה [שנאת זרים] במידה גבוהה וחזקה הרבה יותר מאשר בקרב המוסלמים. בית הספר לדידם של היהודים הוא השער לגיהינום והמורים מטרה לחמתם. כל יזמה וכל עניין, ולו הפעוט ביותר – הכול מופנה נגד המורים. יש לי מאות דוגמאות להמחיש זאת אסתפק בדוגמה אחת: כולם כאן – ללא יוצא מהכלל – מתהלכים בכיסוי ראש המסתיר תחתיו מחלות שונות. מנהל בית הספר [רפאל דנון] ביקש להדביר את מחלת הכינמת, על כן דרש מהתלמידים ללכת בגילוי ראש. הרבנים השתמשו בעילה זו והכריזו שהלימוד בבית הספר הוא אנטי יהודי.¹²

זאת ועוד, בזמן הקמת בתי הספר של כ"ח נמצאו במראכש 40 צלאוות¹³ – חדרים פרטיים¹⁴ שבכל אחד למדו 40–50 ילדים. כן נמצאו במלאח שני תלמודי תורה ציבוריים ותיקים וגדולים, שבכל אחד מהם למדו כ-200 ילדים, ואת החזקתם מימנה הקהילה מהקופה הציבורית. כ"ח ראתה במוסדות הלימוד המסורתיים הללו אבן נגף להתפתחות מוסדותיה, על כן במשך עשרות שנים, ניסו מנהלי כ"ח – כל אחד בתורו – להכניס רפורמות בתלמודי התורה כדי להשתלט עליהם מבחינה פדגוגית ומבחינה ארגונית-כלכלית. אולם, רבני העיר הצליחו לסכל פעם אחר פעם את תוכניות ההשתלטות על תלמודי התורה, וכפו על נכבדי הקהילה ומנהיגיה לחזור בהם מהסכמתם להתיר למנהלים לעשות את הרפורמות שביקשו להנהיג בת"ת. כך מתאר

11 ראו: ארכי"ח, תיק: Maroc XXVII E 411-442, סויסה (Souessia), 28 בנובמבר 1905.
 12 Renseignements Coloniaux et documents, dans bull. du comité AF, פברואר 1912, עמ' 96.
 13 ראו לעיל הערה 7.
 14 ראו לעיל הערה 7.

מואיז לוי בשנת 1903 את התנהלות נכבדי הקהילה לנוכח תוכנית הרפורמה שהציג לפניהם.¹⁵

הנכבדים, שבדרך כלל מגלים אדישות וחוסר רצון טוב בכל מה שקשור לבית הספר, נתלו בתירוצים של התנגדות כל הרבנים והדיינים כדי לחזור בהם מן ההבטחה שנתנו לי. אין הם יכולים, כך הודו בפני, להתנגד לדיינים ולרבנים המתחרים בהם. התרגזתי, צעקתי ואמרתי להם כי הם עושים מעשה בלתי אחראי והתנהגותם מלמדת שאין להאמין להם, אם בתוך זמן קצר הם מבטלים כל מה שסוכם בינינו. מן הראוי להוסיף, כי לגבי רבים **במיוחד בקרב המשפחות המבוססות ביותר** [ההדגשה במקור] רק המחשבה על קיום תלמוד תורה בסמיכות לבית הספר פירושה לדידם להיחפז לאפיקורס. ואין זה משנה כלל אם לנכבדים יש כאן חופש פעולה מלא לעשות ככל העולה על רוחם ובכלל זה הוצאת תוכניתי מן הכוח אל הפועל. רק עתה אני מתחיל להבין שהם בעצם נסוגים מן הסיכומים הקודמים שלי אתם, משום שהם בעצמם אינם רוצים בכך! שאלתי אותם, אולי אין הם חפצים כלל בקיום בתי הספר שלנו כאן, ואולי הם גם יחייבו אותי לסגור אותם? אחד הנכבדים ענה ללא כל

15 מואיז לוי, המנהל הראשון של כ"ח בעיר, הכין תוכנית מקיפה ומפורטת לארגונו מחדש של תלמוד התורה הציבורי הגדול ששכן ב'צלאת תלמוד תורה'. הרפורמה של לוי כללה בין היתר את המרכיבים האלה: העברה פיזית של תלמוד התורה מהמבנה של הקהילה אל הבית שבו שכן בית הספר; הקמת קבוצות לומדים על פי רמת הידע וההישגים של התלמידים, ולא על פי החלוקה המקובלת, שבה כל רב ריכז סביבו תלמידים בעלי רמת הישגים שונה; את ההוצאות הכספיות הכרוכות ברפורמה, ובכלל זה השלמת משכורתם של הרבנים המלמדים יממן כ"ח, ואת שכר המלמד יקבע מנהל ביה"ס. למעשה, הרפורמות שביקש לוי להנהיג בארגונו מחדש של תלמוד התורה הציבורי נועדו להטיל פיקוח מצד מנהל כ"ח על הנעשה בתוך המוסד המסורתי ולכפות את מרותו על המלמדים, במיוחד בתחום הפדגוגי. המשמעויות של הרפורמה בכללותה היו ביטולו למעשה של אחד המוסדות החינוכיים המסורתיים והוותיקים של הקהילה, אובדן עצמאותם של הרבנים המלמדים ושכירת מטה לחמם של המלמדים האחרים. הנהגת הקהילה לא התלחבה מהתוכנית של לוי, אבל גם לא התנגדה לה באופן עקרוני, כי על פי ההצעה שהוצגה בפני נכבדי הקהילה לא נדרשה הקהילה לשלם בעבור השינוי, והעברת ת"ת לבית הספר עשויה הייתה להוריד מהקהילה את נטל תשלום המשכורות לרבנים שלימדו את התלמידים העניים. אולם כאשר נודעו פרטי התוכנית לרבני העיר ולדייניה הם הבהירו בצורה שאינה משתמעת לשתי פנים כי כל הרבנים, ללא יוצא מן הכלל, מתנגדים לתוכנית. הרבנים הבינו, שהתוכנית של לוי מובילה בעצם למהפכה בחינוך המסורתי והם הצליחו, די בקלות, לשכנע את הנכבדים להסתלק מהבטחתם למנהל. ראו: ארכי"ח, תקי: Maroc, XXVII, E 418, לוי לנשיא, 15 בנובמבר 1903.

חשש ובגלוי לב הראוי לציין, כי לדעתו אין דבר טוב יותר מזה והוסיף כי אכן הוא יהיה מאושר מאוד אם יראה את בתי הספר סגורים, משום שאיש במראכש אינו רוצה בקיומם. אני בטוח שהאיש ביטא בקול רם את מה שכל האחרים חושבים בסתר לבם.¹⁶

גם הניסיון של המנהל, רפאל דנון, בשנת 1911 להכניס רפורמות במוסדות החינוך המסורתיים, עלה בתוהו בשל ההתנגדות הנחרצת של רבני העיר בגיבוי ראשי הקהילה ונכבדיה,¹⁷ וכך טענו:

אבותינו [טענו הרבנים בפני דנון על הרפורמה שהציע להכניס בת"ת] **הורישו לנו את תלמוד התורה, ואנו הרבנים אחראים לפני אלוהינו. אנו מצוים לשמור עליו בדיוק באותו המצב כמו שאבותינו ואבות אבותינו הורישו לנו אותו – כל נגיעה בו או שינוי בתחום כלשהו נחשב בעינינו לחילול קודש. [ההדגשה במקור] [...] הם [הרבנים] המשיכו להביע את התנגדותם והטילו וטו על תוכנית, שהוא תקף מאוד במלאח של מראכש, אפילו הרבה יותר מן הוטו של הטריבוניס ברומא!¹⁸**

ובכל פעם שביקש נשיא כ"ח בפאריס להרחיב את המוסד ולהגדיל את מספר מוריו נענה על ידי ההנהגה בוז הלשון:

ידוע לך היטב שעל פי החוזה, עליו חתם נציגך, ריבי, עם הקהילה בעת פתיחת בתי הספר שלך בעיר, הוסכם שהקהילה תסייע באחזקתו בסכום שנתי של 300 פרנק. מתוך מכתבך, שאותו הקריא מנהלך לפני אספת הנכבדים, אתה מבקש להעלות את התמיכה ל-3,000 פרנקים [...] אם הגידול בסכום התמיכה נועד להעלות את מספר המורים והעובדים של בית הספר, הרי שאנו

16 שם.

17 דנון הציע להנהגת הקהילה להכניס שיפורים במצב התברואה של תלמודי התורה, והסתיר מנכבדי העיר את כוונתו האמיתית: "הלכתי לראות את ישועה קורקוס [נשיא הקהילה] ושוחחתי אתו ארוכות בעניין תלמוד תורה. לקורקוס אמרתי שאני רוצה לשפר את תנאי ההיגיינה בת"ת. אבל אני מתכוון להכניס בהם שיפורים בחשבון ובצרפנית [ההדגשה במקור]. מאחר שאני מכיר היטב את המנטאליות של האנשים האלה לא רמזתי אפילו לא במלה אחת על העניין הזה אלא התמקדתי אך ורק בנושא הניקיון. חברי הקהילה לא הביעו התנגדות להצעות שהעליתי. ביישיבה שהתקיימה בבית הספר הוחלט שלמנהל בית הספר תהיה הרשות לפקח על תלמודי התורה בנושא הניקיון". אבל כאשר נודע הדבר לרבני הקהילה התארגנה קבוצה של עשרים רבנים מכובדים ובאה אל דנון על מנת לסכל את תוכניתו. ראו: ארכי"ח, תיק: Maroc XXV E 394-397, דנון לנשיא, 29 באוקטובר 1911.

18 שם

מעדיפים לא לשלוח אותם אלינו. מספר המורים העובדים כיום מספק אותנו ועונה בהחלט על דרישותינו. הקהילה אינה מוצאת לנכון להגדיל את מספרם.¹⁹

עמדת הנכבדים נבעה מהעובדה שגם בעשור הראשון של המאה העשרים ידעו נכבדי מראכש ועשיריה מעט מאוד על העולם המודרני, שכן רק בודדים מביניהם, כמו יעקב חזאן (בעל בית הדואר הצרפתי הראשון שנפתח במלאח בשנת 1905) או ר' ישראל אביכזר (שימש כנציג הקונסולרי של אוסטריה במוגדור ובמראכש), נסעו לאירופה לרגל עסקיהם, ורק אחדים מהם ידעו (מעט) צרפתית. למעשה, רוב רובה של העילית החברתית של הקהילה הייתה מנותקת מאירופה ומהעולם המודרני, וחבריה ניזונו ממה ששמעו בקהילות ערי החוף והצפון. יתר על כן, בני העילית, שפעלו בעשורים הראשונים של המאה העשרים, השתייכו כולם לעולם המנטלי של הרבנים, וכמוהם חשו בוז להשכלה הכללית וגם הם חששו מאוד מפני השפעותיו השליליות של החינוך המודרני העלול להוביל לחילון הבנים. ועל כך יש להוסיף שלפני כינון הפרוטקטורט הצרפתי לא חדרה למראכש ההכרה בדבר החשיבות של ההשכלה המודרנית למען קידום כלכלי וחברתי.²⁰ מהסיבות שציינו לעיל נקל להבין מדוע לא מיהרה העילית לשלוח את בניה לבית הספר, ובכך ביטאה את הערך המועט שהיא מייחסת לחינוך המודרני – יחס שאותו מיהרו לחקות בני המעמד הבינוני של הקהילה. התוצאה הייתה שעד תום מלחמת העולם הראשונה נתפס בית הספר בעיני בני מראכש כמפעל צדקה שנועד לטפל בבני עניים, ותו לו.

חינוך מודרני לבנות

לפני הקמת בית הספר לבנות של כ"ח (בשנת 1901) לא היה בעבור הבנות שום מוסד לימודי בקהילה, לא פורמלי ולא בלתי פורמלי. הבנות לא למדו (חוץ מבודדות) כי מקומן היה בבית, וכל חינוכן והכנתן לחיי המשפחה נמצא בידי האם. הואיל והבת הייתה נישאת בגיל צעיר, הרי שכאשר הגיעה לגיל חמש או שש שנים הייתה מצרפת אותה האם לעזור לה בהחזקת הבית: בישול, אפייה, כיבוס, ניקיון וכו'. דרך החיקוי

19 ראו: ארכי"ח, תיק: Maroc II C 9-3, ישועה קורקוס, אל נשיא כ"ח, 11 בנובמבר 1905.
 20 בערי החוף הפך החינוך המודרני בתקופה מוקדמת יחסית לאמצעי חשוב במוביליות הכלכלית של היהודים, כי בערים הללו הקימו אירופים חברות מסחר והן פתחו בפני יהודים, בעלי השכלה אירופית, פתח לקידום כלכלי. תמריץ דומה לזה לא היה קיים במראכש, כי רק אחרי הכיבוש הצרפתי החלו לפעול בעיר חברות סחר אירופיות, והן היו במספר נמוך, לפיכך לא הועמדו יהודי מראכש בפני הצורך ההכרחי לרכוש השכלה כללית.

הפנימה הבת את המצוות המעשיות של הכשרת בשר, הפרשת חלה, הדלקת נרות – עקרונות שחייבו קיום בית יהודי. לאב לא היה שום מקום בתהליך חינוך הבת. כאשר פנתה הקהילה אל כ"ח בבקשה לפתוח בה מוסד חינוכי כוונתה הייתה אך ורק לבית ספר לבנים, ואילו כ"ח ראתה כמובן מאליו, שהבקשה וההסכמה נוגעת גם לפתיחת בית ספר למען הבנות. מסיבה זו נתקלו המנהלים הראשונים, מואיז לוי והעלמה קוריאט (Coriat) – המנהלת הראשונה של ביה"ס לבנות – בקשיים רבים כאשר דרשו מהקהילה להשתתף באחזקת המוסד.²¹

אם בית הספר לבנים נתקל מצד נכבדי הקהילה בזלזול, קל וחומר שבית הספר לבנות זכה ליחס מזלזל עוד יותר. נכבדי הקהילה לא ראו שום צורך בהקמת מוסד חינוכי למען הבנות, כי גידול הבת נתפס כמטלה שאינה מביאה כל תועלת ובעיקר גורמת לטרחה, משום שיש לדאוג לה לחתן ולנדוניה. בסופו של דבר ולאחר ויכוחים שנמשכו כחצי שנה ניאותו הנכבדים לפתוח את בית הספר, וזאת רק אחרי שהובטח לקהילה שהיא לא תחויב לשלם את דמי אחזקת המוסד. לכן בכל פעם שעלה נושא הגדלת התמיכה לבתי הספר חזרה הטענה: 'לא ביקשנו מכ"ח בית ספר לבנות אלא רק לבנים'.²²

למרות הקשיים נחל בית הספר לבנות הצלחה גדולה בהרבה מהצלחה שנחל בית הספר לבנים. במקרה של הבנות, הרי שחוף מהשנים שבהן שררה בעיר אנרכיה קשה, שבעטיין עזבו כל הבנות המשלמות את מראכש כדי למצוא מקלט בערי החוף ורק העניות נותרו בבית הספר,²³ הרי שבימים כתיקונם היה מספר בנות העשירים והמבוססים גבוה, ועמד במוצע על כ-44 אחוז מכלל הלומדות (ראו להלן נתוני הלומדות בטבלה מס' 2).

"מספר הבנות שנרשמו עם פתיחת בית הספר היה 75" כותבת המנהלת קוריאט,

ומוסיפה:

כמעט כולן משלמות, כלומר אלה הן בנות מהמשפחות העשירות ביותר. [...] הבנות באו אל בית הספר כשהן לבושות בבגדי פאר ממשי, ענודות בתכשיטים יקרים ועל ראשיהן כובעי נוצה אלגנטיים.²⁴

21 ראו: B.A.I.U, 2ème. série.1901 ; No. 26.pp.75-85, 112, 134 וראו גם: ארכי"ח, תיק: Maroc XXVII E 411-442, מואיז לוי לנשיא, 16 בספטמבר 1901.

22 ראו: ארכי"ח, תיק: Maroc XXVII E 411-442, פלקון, 27 בספטמבר 1905.

23 בשנות אנרכיה נהגו העשירים לשלוח את בני המשפחה לערי החוף, במיוחד לסאפי (Safi) ורק לאחר שחלפה הסכנה הם שבו למראכש.

24 ראו: B.A.I.U 2ème. série.2ème. semestre No .26 , 1901, pp. 70-75,134

טבלה מס' 2: נתוני התלמידות בשנים 1901–1912

שנה	סה"כ תלמידות	תלמידות משלמות	תלמידות משלמות ב-%	הלומדות בחינם	הלומדות ב-%
1901	61	27	44.2%	34	55.8%
1902	71	31	43.6%	40	56.4%
1903	24	—	—	24	100%
1904	40	—	—	40	100%
1905	42	32	76%	10	24%
1906	117	27	23%	90	77%
					*
1909	70	24	34.3%	46	65.7%
1910	77	28	36%	49	64%
1911	94	56	59.5%	38	40.5%
1912	108	51	47%	57	53%

* בשנים 1907–1908 נסגר ביה"ס בגלל אנרכיה, ונפתח מחדש בינואר 1909.

בנות הנכבדים העלו את יוקרת ביה"ס ומשכו אליו גם את הבנות מהמעמד הבינוני של הקהילה, ואילו בנות העניים, על אף שהיו פטורות מתשלום שכר לימוד, לא באו לבית הספר, כי הן התביישו להופיע בפני העשירות כשהן יחפות ולבושות בבגדים מרופטים.²⁵ לכן, בתוך זמן קצר הפך בית הספר לבנות סמל למעמד חברתי גבוה, וכאן התפתחה תופעה הפוכה מהתופעה שאפיינה את ביה"ס לבנים.

כזכור, בגלל היעדר בני העשירים הפך ביה"ס לבנים בתוך זמן קצר מקום לימוד לעניים בלבד. לעומת זאת בקרב הבנות הרתיעה הנוכחות של העשירות את בנות העניים. אומנם, עם פתיחת שנת הלימודים נרשמו גם הבנות העניות, אבל רובן נשרו במהלך השנה.

השוני בהתפתחות בין בתי הספר נעוץ בכך שבכית הספר לבנות, בניגוד לבית הספר לבנים, לא הייתה צריכה כ"ח להיאבק או להתחרות עם מוסד לימודי מסורתי בקהילה, כי לא היה קיים בקהילה שום מוסד לימודי בעבורן. זאת ועוד, בניגוד לבנות העניים, לא היו זקוקות בנות העשירים לצאת לעבוד לפרנסת המשפחה, ולכן הן מצאו בבית הספר מקום לבלות בו את זמנן הפנוי.

1914–1926 : שנים של נסיגה וקיפאון

בשנות העשרים של המאה העשרים היה מספר הבנים שלמדו במוסדות החינוך המסורתי, בצלאה ובתלמודי התורה הציבוריים, גבוה פי חמישה ממספר הבנים שלמדו בבית הספר של כ"ח (בחדרים למדו 1,200–1,400 תלמידים לעומת 150–210 בנים שלמדו בכ"ח).²⁶ הכיבוש הצרפתי לא חולל אפוא שינוי מיידי או מהפכני ביחס ההורים לחינוך המודרני. התפתחות זו עמדה בניגוד מוחלט להערכתו של מנהל ביה"ס, רפאל דנון, שהעריך כי הכיבוש הצרפתי יביא למעבר המוני של תלמידים מהצלאה אל בית הספר, וכך הוא כותב בשנת 1914 :

המטרה העיקרית, שעמדה לפנינו מאז שפתחנו את בית הספר בשנת 1900, הייתה להביא בין כתליו כמה שיותר תלמידים. מסיבה זו עשינו כמה ויתורים להורים וניסינו להרכיח להם, שהמוסד שלנו עולה על החדרים. **לא עוד! הזמנים השתנו! אנחנו כבר לא חוששים מן התחרות של הרבנים** [ההדגשה במקור].²⁷

מתוך ביטחון החליט דנון להעלות את שכר הלימוד בהנחה שהדבר לא יעורר את התנגדות ההורים, כי חשב שהם כבר מבינים את היתרונות של לימוד הלשון הצרפתית ושל ההשכלה הכללית בקידום ילדיהם. אולם, בעקבות החלטתו ולאכזבתו הרבה הוציאו רוב ההורים את הבנים מבית הספר והחזירו אותם לצלאה: "הרבנים חוגגים" כותב דנון בעניין הזה: "מאוחר יותר הבנו, שהמדיניות שלנו, שאפשרה לתלמידים רבים כל כך לעזוב אותנו, הייתה מיסודה מוטעית לחלוטין".²⁸ עד לשנת 1925/6 התייצב מספר הלומדים ועמד בממוצע על 200 תלמידים בשנה, אף שבבית הספר היה מקום ל-450 תלמידים. "הסיבה למיעוט התלמידים" מסביר מנהל בית הספר לנשיא כ"ח בפריס:

היא אותה סיבה ישנה, השרירה והקיימת גם היום הזה. החדרים עדיין מצויים בעיר במספר גדול מאוד והורים רבים הם פנטיים מאוד בכדי לזנוח את

26 בין השנים 1914–1916 נע מספר הלומדים בכ"ח בין 250 ל-300 בנים ובנות, כאשר היה מקום ל-400 תלמידים. ראו: ארכי"ח, תיק: Maroc XXV E 394, דיווחי דנון בשנים 1914–1916. בשנת 1926 היה מספר הבנים בבית הספר 200. ראו: נתונים שנתיים, Annaire du Maroc, p.57, 1925–6, וכן ראו: ארכי"ח, תיק: Maroc XXVI E 398-416. פלקן לנשיא, 25 במאי 1926.

27 ראו: ארכי"ח, תיק: R.D. 1914–1916, Maroc XXV E 394 b, דנון, 14 באפריל 1914. שם. 28

החינוך הדתי לטובת החינוך שלנו [ההדגשה במקור].²⁹

למעשה, גם בשנות העשרים של המאה העשרים נותרו ההורים נטועים בדעותיהם הקדומות ביחס לבית הספר. על כך יש להוסיף שהכיבוש הצרפתי לא הביא בעקבותיו חדירה ניכרת של צרפתים אל העיר, כפי שאירע בקהילות אחרות; ומלחמת העולם הראשונה אף קטעה את תנועת ההגירה הדלילה ממילא של צרפתים למראכש. כמו כן, תהליך העיור שידעה מראכש באותן השנים היה איטי מאוד ונפל בערכו ובחשיבותו לאין ערוך מהתהליך שידעה העיר קזבלנקה או ערי הצפון אחרי המלחמה.³⁰ כלומר, מאז כיבוש מראכש בידי הצרפתים ועד לאמצע שנות העשרים לא הייתה ליהודי מראכש סיבה מוצקה שתניע אותם להחליף את החינוך המסורתי בחינוך מודרני.

זאת ועוד, בשנת 1918 הנהיגו הצרפתים רפורמות בארגון הקהילות היהודיות של מרוקו,³¹ רפורמות שנועדו, בין היתר, להחליף את חברי הנהגה הוותיקה בהנהגה חדשה. במראכש, בשל סיבות שלא כאן המקום לפרטן, נותרה הנהגה הוותיקה על כנה עד אמצע שנות ה-30 של המאה העשרים. הנהגה זו, שהייתה מורכבת מהעילית המסורתית של הקהילה נותרה מסוגרת בתוך עולם העבר, ועמדתה הבסיסית ביחס לחינוך המודרני לא השתנתה בעקבות הכיבוש, וכמו בתקופה הפרה קולוניאלית כן עתה: היא השלימה עם עצם קיומם של בתי הספר, ובה בעת התנגדה להגדיל את תמיכת הקהילה בהחזקתם, וחיבלה בתוכניות שנועדו להביא להרחבתם, או להקים להם מבנים חדשים מחוץ למלאח.³²

יתר על כן, בתי הספר הוצאו (בשנת 1920) מרשות כ"ח והועמדו תחת חסותה המלאה של הפרוטקטורט, והם היו ידועים בכינויים בתי ספר "פרנקו-יהודיים"

- 29 ראו: ארכי"ח, תיק: Maroc XXV E 394 C, הגב' דנון לכ"ח, 5 באוקטובר 1916.
- 30 ראו טבלות השוואה בבנייה בין הערים השונות – קזבלנקה, רבאט ועוד – ובין מראכש, בתוך: Revue de géographie du Maroc No.22, 1972, p.454
- 31 על הרפורמות בארגון הקהילות היהודיות ראו: דניאל שרוטר ויוסף שטרית, "רפורמות במוסדות היהודיים במרוקו בראשית השלטון הקולוניאלי: השיקולים הכיוונים והנימוקים, (1912–1919)", מקדם ומים ו' (תשנ"ה), אוניברסיטת חיפה, עמ' 71–103.
- 32 בשנים 1912–1918 נעשו ניסיונות מצד הנהלת כ"ח והפרוטקטורט הצרפתי להקים בתי ספר חדשים מחוץ למלאח, אך בשל קשיים שהעמידה הקהילה לא יצאו אל הפועל התוכניות, ועל כ"ח היה להמתין עד לתום מלחמת העולם השנייה כדי להקים מוסדות קבועים לבתי הספר שלה מחוץ למלאח. ראו: ארכי"ח, תיק: Maroc XXV E 394–397, דנון לנשיא, 7 במרץ 1913; שם, 394 b דנון, 12 במאי 1914. תיק: Maroc XXVII E 411–442, סוסאנה לנשיא, 26 באוקטובר 1918.

(Ecoles Franco Israélites). בבתי ספר אלה לא נלמדו כלל מקצועות יהדות כמו תנ"ך; ובכלל זה לא מורים יהודים לימדו בהם,³³ אלא מורים קתולים לפי תוכנית לימודים צרפתית כללית.

לאחר הוצאת בתי הספר מרשות כ"ח סירבה הקהילה להמשיך ולהשכיר לכי"ח את הבית ברחוב פרנציסקוס שבו שכנו בתי הספר בטענה שהקהילה השכירה את המקום לכי"ח ולמורים יהודים ולא למוסד קתולי.³⁴ מסיבה זו לא פעל שום מוסד מודרני במראכש בשנים 1920–1922, ורק אחרי ששלטונות הפרוטקטורט בנו בשנת 1923 באזור ג'נאן אל עפייה (מחוץ למלאח, אך בקרבתו) את בתי הספר "הפרנקו-יהודיים", שב החינוך המודרני למראכש (נבנו בית ספר אחד לבנים ואחד לבנות, עם ארבע כיתות בכל אחד מהם). אולם, בשלוש השנים (1923–1926) שבהן היה בית הספר תחת חסותו המלאה של שלטון הפרוטקטורט ועל אף שבראשו העמידו הצרפתים את פלקון (Falcon), מנהל יהודי המוכר בקהילה (פלקון ניהל את בית הספר לבנים בראשית המאה)³⁵ לא חל גידול במספר התלמידים, ולא היה שינוי בהרכבם החברתי בהשוואה לשנים 1900–1919. כאז כן עתה: רוב הלומדים נמנו עם השכבה הענייה של הקהילה.³⁶ רק לקראת סוף שנת 1926, אחרי שבתי הספר הובאו מחדש תחת חסותה של כ"ח, החלה להסתמן מגמה של שינוי ביחס בני הקהילה לחינוך המודרני (ראו טבלה מס' 3).

טבלה מס' 3: נתוני התלמידים בבית הספר "הפרנקו-יהודי"

שנה	בנים	מספר כיתות	בנות	מספר כיתות
1924–1923	207	4	206	4
1925–1924	200	4	218	4
1926–1925	314	4	313	4

33 על בתי הספר הפרנקו-יהודיים, ראו: Laskier, Michael, *The A.I.U and the Jewish Communities of Morocco 1862-1962*, State University of N.Y. Albany, 1983, pp. 156-163.

34 עדות בעל פה: שרי לוי-דרעי, פריס 1996.

35 בקהילות האחרות שבהן הוקמו בתי ספר פרנקו-יהודיים נמסרה מלאכת הניהול והוראה לידי מורים צרפתים קתולים, ורק אחרי שנחתם הסכם בין שלטונות הפרוטקטורט לכי"ח בשנת 1924 הוחלפו הצוותים הקתולים ביהודים. ראו Laskier (לעיל הערה 33), עמ' 160.

36 בשנים אלה אין נתונים על מספר הנוקדים. עם זאת הדבר עולה מתוך מספר התלמידים הנוקדים שקיבלו ביגוד והזנה מארגוני כ"ח שהחלו לפעול משנת 1928.

1926–1950 : ביסוס והתרחבות

בסוף שנת 1926 הוחזר כאמור בית הספר "הפרנקו-יהודי" לעמוד תחת חסותה של כ"ח. המורים הקתולים הוחלפו במורים יהודים והמנהל פלקון, שהיה מזוהה עם המוסד הקתולי הוחלף אף הוא באדם חדש – ביבאס (Bibasse) שמו. גם מספר השעות שהוקדשו ללימוד מקצועות עבריים עלה מחמש שעות שבועיות לחמש עשרה שעות. בעקבות השינויים הללו התחיל גם שינוי ביחסם של ההורים לחינוך המודרני.

אכן, מהמחצית השנייה של שנות העשרים מתחילה במראכש תופעה חדשה, שעד אז לא הייתה מוכרת בקהילה: מספר התלמידים המבקשים ללמוד בבית הספר עלה בהתמדה, והיה גבוה לאין ערוך ממספר המקומות שהמוסד יכול היה לספק. בסוף שנת 1926 היו בבית הספר שמונה כיתות (ארבע לבנים וארבע לבנות) שבהן למדו 750 תלמידים. בראשית שנות השלושים הוסיפה כ"ח עוד שש כיתות לימוד, אבל גם בהן לא היה די, ובלחץ ההורים³⁷ מימנה הקהילה את הפיכתן של כמה חנויות (ליד בית הספר) לכיתות לימוד, ובכך עלה מספרן ל-14.³⁸ אך גם הרחבה זו לא ענתה על הביקוש, כי בשנת 1933 לדוגמה, עמד מספר הבנים הנרשמים על 2,641 ומספר הבנות היה 2,542³⁹ ובבית הספר המורחב היה מקום ל-1,200 ילדים בלבד. תופעת המחסור בכיתות לימוד המשיכה להתקיים עד אחרי מלחמת העולם השנייה, והייתה בין הגורמים העיקריים שבגללם לא חבש חלק מילדי מראכש את ספסל הלימודים.⁴⁰

בשנת 1937 כיהן הרב פנחס כהן כנשיא ועד הקהילה, ובמכתב ששיגר ליום טוב צמח, המפקח הכללי על בתי הספר במרוקו מטעם כ"ח, הוא כתב בין השאר כך:
אנו מודאגים מאוד ממצב בתי הספר בעיר שלנו. בעיה זו חוזרת על עצמה מידי שנה בשנה [...] יש לנו מעל ל-1,500 ילדים וילדות, הנותרים מחוץ לכותלי ביה"ס בגלל מחסור במקום [...] הם עלולים לעבור את גיל החינוך ויאבדו לתמיד את התקווה ללמוד אי פעם. בהשוואה לערים אחרות, מראכש נמצאת בסדר עדיפות אחרון. די אם נשווה את המשאבים שאנו מקבלים עם המשאבים המוענקים לקזבלנקה. על אוכלוסייה של 40,000 יהודים יש שם שלושה בתי ספר עם 66 כיתות, ואילו במראכש יש רק ביה"ס אחד על

37 ראו: ארכי"ח, תיק France VI F 12 Maroc, המפקח לצמח, 30 באוקטובר 1930.

38 ראו: ארכי"ח, תיק: Maroc XXIII E 359-384, ביבאס לצמח, 21 ביוני 1931.

39 ראו: ארכי"ח, תיק: France VI F 12 Maroc, צמח, המפקח על החינוך מטעם כ"ח במרוקו, דיווח על השנים 1932–1933.

40 ראו: ארכי"ח, תיק: Maroc XXIV E 384-393, ביבאס לנשיא, 3 באפריל 1934.

אוכלוסייה של מעל ל-25,000 תושבים [...] אין עינינו צרה בקזבלנקה, אך המצב בעירנו הוא הקשה ביותר לעומת כל הקהילות האחרות במרוקו [...] מאחר שילדים אלה לא ידעו צרפתית, הם לא יוכלו [בבוא הזמן] לרכוש לעצמם מקצוע מכובד, כי כל המקצועות המודרניים יהיו סגורים בפניהם.⁴¹

טבלה מס' 4: נתוני התלמידים בבית הספר לאחר ששב לחסות כ"ח

שנה	מספר כיתות	בנים	מספר כיתות	בנות
1927–1926	7	349	7	322
1928–1927	7	337	7	315
1929–1928	7	372	7	349
1930–1929	7	381	7	375
1931–1930	7	385	7	375
1933–1932	9	510	9	512

עם תום מלחמת העולם השנייה נעשו במראכש מאמצים מחודשים על מנת להקים מוסדות לימוד חדשים כדי לספק מקום לימוד לילדי מראכש. בשנת 1945 הוקמו שני בתי ספר יסודיים חדשים עם עשר כיתות לימוד בכל אחד מהם. בשנת 1948 העמיד ועד הקהילה של מראכש את ביתו של ישועה קורקוס לרשות כ"ח ובחדרי הרבים למדו 400 תלמידים. כן הוקם בשנות החמישים גם בית ספר על-יסודי (Cours) Complementaires). בסיכומו של דבר פעלו במראכש בראשית שנות החמישים חמישה בתי ספר יסודיים שהעניקו מקום לימוד לרוב ילדי הקהילה. כאן המקום לציין שבשנת 1936 הוקם במראכש אגף ללימודי חקלאות (section agricole) במסגרת בית הספר של כ"ח, והוא משך אליו תלמידים, לא רק ממראכש, אלא גם ממקומות אחרים במרוקו.

41 ראו: ארכי"ח, תיק: Maroc B II 10 מסמך מס' 4929/5 ר' פנחס כהן נשיא ועד קהילת מראכש אל צמח, 1 בנובמבר 1937. הקהילה נקלעה למצב זה בגלל הגידול באוכלוסייה (בשנת 1936 הוכפלה האוכלוסייה היהודית במראכש) ובתי הספר לא התפתחו באותו היחס.

השלכות החינוך המודרני על חיי היהודים

בדומה לכל קהילה אחרת במרוקו, כך גם במראכש הייתה לחינוך המודרני של כ"ח השפעה על היהודים בתחומי החיים השונים. בה בעת נדמה, שבניגוד לקהילות הצפוניות (פאס) או לקהילות ערי החוף (טנג'יר, תיטואן, מוגדור) המפתח לשינוי ולתמורות שהתרחשו במראכש היה נעוץ בראש בראשונה בערכים שעל ברכיהם התחנכו הצעירים בבתי הספר של כ"ח. בשל סיבות היסטוריוגרפיות ופוליטיות שונות נותרה מראכש – הבירה הדרומית של הממלכה – סגורה ומרוחקת בפני תהליכי שינוי שהתרחשו בקהילות הצפוניות בכלל ובקהילות ערי החוף בפרט כבר במהלך המאה התשע-עשרה.

במהלך המאה התשע-עשרה ובמיוחד במחצית השנייה של המאה הגבירו מעצמות אירופה את חדירתן הכלכלית ואת השפעתן הפוליטית לערי החוף ולערי הצפון, ובין השאר הן כוננו בערים אלה קונסוליות ופתחו בהן חברות למסחר. מדינות אירופה אף חתמו חוזי חסות עם מרוקו⁴² ולפיהם הוענקה למיזם כוח דיפלומטיים זכות לשים תחת חסותם נתינים מקומיים – ערבים ויהודים – המשמשים כתורגמנים, סוכנים כלכליים וכו'. בעקבות חוזי החסות הובאו סוחרים יהודים תחת חסותן של מעצמות אירופה. כמו כן, משנות השישים של המאה התשע-עשרה נפתחו בערי החוף בתי ספר מודרניים מטעם "אגודת אחים" הלונדונית וכ"ח הצרפתית. החדירה האירופית לערי החוף גרמה לתהליכי שינוי בחיי הקהילות. במקומות שונים, כמו: מוגדור, תיטואן וטנג'יר צמחו חוגים של משכילים עבריים, ובהדרגה התחזק בהן יסוד של צעירים התומכים ברפורמות בעלי נטיות מערביות שהגבירו את הביקורת על המנהיגים הוותיקים, וחתרו להגברת הליברליזציה בהנהגת הקהילה. מראכש, לעומת זאת, נותרה מרוחקת מתהליכי שינוי דומים, כי השלטון (המחזן) ובראשו הסולטן מולאי חסאן, נאבקו בכל סממן של חדירה אירופית לעיר, ובכלל זה לא התירו למעצמות לכוון בעיר קונסוליות או להקים בה חברות מסחריות.⁴³ על היהודים נאסר לפתוח ב"ס מטעם "אגודת אחים"⁴⁴ (1892) והסוחרים המעטים, שקיבלו כתבי חסות, היו עדיין כפופים לחוקים המשפיליים מתוקף הגדרתם כ'דימי'='בני חסות',

42 בשנת 1856 ערכה אנגליה חוזה חסות עם מרוקו. ספרד עשתה כן בשנת 1861 וצרפת – בשנת 1863. שאר מדינות אירופה וארה"ב חתמו עם מרוקו על הסכמי החסות בעקבות הסכם מדריד משנת 1880.

43 גרמניה הייתה המדינה הראשונה שהותר לה לכוון בשנת 1900 קונסוליה במראכש, ואילו מרבית מדינות אירופה פתחו קונסוליות רק משנת 1910 ואילך.

44 ראו לעיל הערה 2.

כינוי למונותאיסטיים החיים בארץ הנשלטת על פי חוקי האסלאם] אדרבה, הם הפכו מטרה מרכזית לרדיפות ולהתנכלויות של המושלים המקומיים. יתר על כן, מאחר שהאוכלוסייה המוסלמית המקומית התנכלה בעידוד השלטונות בצורה קשה לאירופים שבאו לעיר, הרי שרק אירופים בודדים העזו להתיישב במראכש לפני שנת 1912.

פתיחת בתי הספר של כ"ח בדצמבר 1900 הייתה למעשה הסנונית הראשונה שבישרה את ראשית החדירה המודרנית לקהילה השמרנית והמסוגרת של מראכש. אף שתהליך הגידול במספר בתי הספר היה איטי, הם היו הנדבך הראשון והחשוב ביותר בתמורות שהתרחשו בחיי הקהילה – תמורות שהקיפו את כל תחומי החיים, הן במישור האישי הן במישור הציבורי.

תמורות במישור האישי

הגילוי החינוכי הראשון והבולט לעין שסימל את תחילת השינוי במישור האישי היה המרת הלבוש המסורתי בלבוש אירופי. מסוף שנות העשרים ואילך יותר ויותר צעירים שלמדו בבית הספר, וגם צעירים שלא חבשו את ספסל הלימודים, המירו את הג'לביה המסורתית בחליפה אירופית, והנערות הצעירות, תלמידות בית הספר, באו לבית הספר כשהן לבושות במיטב השמלות האירופיות, נעולות בנעליים מהודרות ולראשן חבשו כובעי נוצה אלגנטיים.⁴⁵ עם הגידול במספר היהודים שאימצו את סגנון האופנה האירופית עלה גם מספר החנויות שנפתחו במלאח ובשכונות הסמוכות לו שבהן נמכרו בגדים ואביזרים אירופים שונים. גם מספרן של התופרות ומספרם של החייטים שהתמחו בתפירת בגדים בסגנון החדש עלה מידי שנה.

המרת הלבוש המסורתי בלבוש אירופי נגע גם לנשים הנשואות. עד לראשית המאה העשרים נהגו נשים יהודיות נשואות להלך בכיסוי ראש גם בביתן ובעיקר מחוצה לו. ככל שסגנון הלבוש האירופי דחק את הלבוש המסורתי התחילו נשים להלך בגילוי ראש גם אחרי שנישאו, ונשואות שחבשו כובעים בצאתן מהבית עשו זאת מטעמי אופנה בלבד, כפי שהוכתבה מאירופה. יתר על כן, נשים נשואות (בעיקר צעירות) החלו להסיר את המטפחת המסורתית ולהתהלך בגילוי ראש, כי 'זה יותר במודה [=אופנתית]'.⁴⁶

בוגרי כ"ח גם אימצו את השפה הצרפתית כשפת דיבור, לא רק במגע עם הצרפתים אלא גם ביניהם, ובמשפחות שבהן שני בני הזוג למדו בבית הספר החליפה

45 ראו: Bulletin de l'A.I.U 2ème. série. 2ème. semestre No .26, 1901, p.134

46 עדות מפי שרי דרעי-לוי, פאריס 1995.

השפה הצרפתית את הערבית כלשון הדיבור בתוך הבית. צעירים רבים החלו להיקרא בשמות צרפתיים. כך למשל מאיר (או משה) נקרא גם מוריס, אברהם – אלברט, יוסף – ז'וסף וכו'. התופעה של המרת השם לא פסחה גם על הבנות, ומרים החלה להיקרא – מארי, רחל – ראשל, מזל – מטילד, בלהה – בלה, מרגלית – מרגו, וכן הלאה.

תמורות במעמד האישה

לפני הקמת בית הספר לבנות מטעם כ"ח לא היה קיים במראכש שום מוסד לימודי בעבור הבנות, ולכן מפתיע עד מאוד השינוי הגדול שהתרחש במצבה של האישה היהודייה בשלושת העשורים הראשונים לקיום בית הספר. ראשית לכול מבחינה מספרית: כשאנחנו בודקים את מצבת הלומדים בבתי הספר נמצא שבכל השנים היה מספר הבנות הלומדות גבוה בהרבה מזה של הבנים. בשנת 1939 לדוגמה למדו 803 בנות לעומת 675 בנים. הלימוד בבית הספר חייב שבירת מוסכמות חברתיות שהיו אבני יסוד בחברה המסורתית של מראכש. הכוונה כמוכן היא לעלייה בגיל הנישואין וליציאת הבת מהבית, שכן לא ניתן היה לקיים חינוך במוסד פורמלי בחברה שקידשה את סגירת הבת בתוך הבית ומיהרה להשיא אותה בגיל צעיר.

בית הספר של כ"ח פתח בפני הנערה היהודייה – לראשונה בחייה – אפשרות ללמוד ולרכוש השכלה, והציב בפניה אתגרים אינטלקטואליים שלא היו קיימים בעולם הישן. ועל כך גם נוסיף שהיכולת האינטלקטואלית של הנערה זכתה להכרה עם קבלת תעודת סיום לימודים יסודיים (certificat d'études primaires) או על-יסודיים, וזכתה להערכה כאשר קיבלה פרסים על הצטיינות בלימודים או מלגה כספית להמשך לימודים על-יסודיים. משנות השלושים של המאה העשרים גם התפרסמו שמות הבנות המצטיינות מעל גבי העיתונות האירופית המקומית.

הקמתן של כיתות לימוד להשכלה על-יסודית גם בעבור הבנות (הכוונה לקורסי השלמה ולקולג'ים) פתחה בפניהן אפשרויות לרכוש השכלה גבוהה מחוץ למרוקן (למשל בבית מדרש למורות בפריס, Ecole Normale Israélite Orientale) והעניק להן את היכולת לרכוש מקצוע מודרני כמו הוראה, פקידות, כתבנות, וכן לשמש אחיות ומיילדות בבתי החולים. העיסוק במקצוע מודרני בצד העבודה מחוץ לבית העלו את קרנה של האישה בעיני עצמה והעניקו לה מידה מסוימת של עצמאות כלכלית, במיוחד אם היה עליה לחיות בגפה (רווקה, גרושה, אלמנה).

זאת ועוד: בית הספר שקד להעניק לנערה לא רק הכשרה מקצועית והשכלה כללית, אלא הוא ביקש, בראש ובראשונה, לעצב את דמותה ברוח המודרנה ולפתח את המודעות העצמית שלה. כך כתבה העלמה קוריאט, המנהלת הראשונה של ביה"ס לבנות במראכש בשנת 1902, זמן קצר לאחר הקמת בית הספר לבנות במראכש:

עלינו לחתור לכך ולפעול על מנת שהילדות הבאות אלינו תהיינה בעתיד לנשים שונות מאימותיהן. בשיעורים שלנו אנו עושות הכול כדי לעזור להן בכך. אם כושר השיפוט והאינטליגנציה שלהן יהיו מפותחים יותר, הן לא תהיינה תלויות עוד בגחמות של הבעל. מן הדין שתינתן חשיבות לרצונן ולהחלטתן בחיים המשותפים; שגם הן תוכלנה להביע את דעתן בנוגע לילדיהן. עם מעט חינוך והדרכה מחשבתן תהיה בהירה יותר, והבעלים ימהרו לגלות שנשותיהם יכולות לשמש להם חברות לחיים. חברות שעצותיהן ודעותיהן ראויות להישמע. וכך האישה לא תהיה עוד חפץ מיותר או נלעג, אלא חברה שיש לה דעה עצמית משלה ותהיה עזר כנגדו [...] זוהי מטרתנו, וכל מאמצינו יהיו קודש להשגת המשימה הזו.⁴⁷

פיתוח המודעות העצמית היה נושא חשוב, אולי החשוב ביותר שהקנה החינוך המודרני לנערה, כי בהרמת קרנה של האישה בעיני עצמה, ואחר כך בעיני אחרים היה טמון המפתח לשינוי במעמדה: "רק אישה שיש לה דעה משל עצמה לא תחשוש עוד להביע אותה באוזני בעלה ובאוזני הזולת".⁴⁸ לפיכך, החינוך וההשכלה היו האמצעי שבעזרתו יכלו הבנות לפתח את "כושר השיפוט והאינטליגנציה", כמילותיה של קוריאט.

אכן, החינוך בכי"ח השפיע על מצבה של האישה, והדבר התבטא בצמצום משמעותי של תופעת נישואי הבוסר. ככל שהלימוד בכי"ח הקיף חלקים גדלים והולכים בחברה היהודית, וככל שהיה מחסור בכיתות לימוד בגלל הביקוש הגדול, כך הלך ועלה גיל הנישואין של הבנות, משום שהמנהלות, שעמדו בראש המאבק, סירבו לקבל נערות מאורסות או סילקו מבית הספר בנות שהתארסו במהלך הלימודים. בנקודה זו יש להוסיף שהבנות עצמן כבר לא הסכימו לכלל שידוך שההורים הציעו, ולא חסרו מקרים שבהם בנות ברחו מהבית ובלבד שלא יינשאו לאדם מבוגר מהן.

גילוי בולט אחר של השפעת החינוך על הבנות היה היעלמותה ההדרגתית של ההפרדה חברתית בין המינים. לפני שהחברה היהודית של מראש נחשפה להשפעות המודרניזציה התקיימה הפרדה חברתית בין גברים לנשים וסימלה את מעמדה הנחות של האישה בתוך המשפחה, אך שנתיים בלבד אחרי פתיחת בית הספר לבנות (בשנת 1903) מוסר לנו ההיסטוריון האירופי אובן שסעד על שולחנו של נשיא הקהילה, ישועה קורקוס, את הדברים הבאים:

47 ראו: ארכי"ח, תיק: France XIV F 25 Maroc, קוריאט לנשיא, 13 באוגוסט 1902.

48 שם.

על פי המסורת הנהוגה כאן [במראכש] הנשים אינן יושבות לשולחן ביחד עם הגברים. רק בתו הצעירה [פרחה, בתו של ישועה קורקוס] הלומדת בבית הספר של כ"ח והלבושה לבוש אירופי היא היחידה השוברת את המסורת ומסבה עמנו לשולחן.⁴⁹

הצטרפותה של האישה לשולחן המשפחתי, והשתתפותה באירועים שבהם נכחו גם גברים שאינם מבני המשפחה, סימלו את השינוי שחל במעמדה. במציאות החדשה שוב לא נעדר קולה של האישה מהשיח המשפחתי והחברתי או מהחלטות שהתקבלו סביב השולחן.

תמורות במישור הציבורי

בשנות השלושים והארבעים של המאה העשרים צמח במראכש דור חדש של אנשים צעירים ומשכילים התומכים ברפורמות – כולם בוגרי החינוך המודרני של כ"ח – אשר היוו את הבורגנות המתמערבת החדשה. חוגים אלה היו מורכבים מהרבדים השונים שהרכיבו את החברה היהודית של מראכש. ברובד אחד נמנו צעירים שבאו אומנם מהעילית הוותיקה והמסורתית של הקהילה, אבל המפגש עם התרבות האירופית וההשכלה המודרנית שרכשו בכ"ח השפיע עליהם רבות ודרכן אותם להתנגד לנורמות המיושנות של ההנהגה הוותיקה.⁵⁰ ברובד אחר נמנו צעירים מהשכבה העממית והנמוכה של הקהילה, חלקם מהגרים שהיגרו למראכש מכפרי המחוז בראשית המאה.⁵¹ בתוך זמן קצר יחסית צמחה מתוך הקבוצה הזו שכבה חברתית שבניה רכשו השכלה מודרנית, התקדמו בסולם הכלכלי וקשרו קשרים עם השלטונות המוסלמיים והצרפתיים. השכבה החברתית החדשה לא נפלה מהעילית הוותיקה של בני מראכש "החקיקיים" ("אמיתיים" או "אוטנטיים")⁵² לא בעושרה ולא בקשריה עם השלטונות, ואף על פי כן לא נמצאו בניה ראויים דיים בעיני העילית הוותיקה לקחת חלק בהנהגה.

- 49 ראו: Aubin Eugène, *Morocco of to-day*, London 1906, p.396
- 50 הנציגים המובהקים של רובד חברתי זה היו האחים סלומון ואברהם קורקוס, בניו של מאיר קורקוס, שנמנה עם נכבדי הקהילה ועשיריה, והיה חלק מהנהגת הקהילה במאה ה"ט. אברהם קורקוס היה נשוי לביתו הצעירה של נשיא הקהילה ישועה קורקוס, שהייתה בין הראשונות שלמדו בבית הספר עם פתיחתו בשנת 1901.
- 51 ערב הכיבוש הצרפתי, ובמיוחד אחרי פתיחתם של בתי הספר של כ"ח, גברה תנועת הגירה של יהודים מהכפרים ומהעיירות של המחוז אל הבירה הדרומית של הממלכה.
- 52 "החקיקיים" היה כינוי למראכשים שחיו בעיר דורות רבים, והבדיל אותם מבני המחוז שזה מקרוב באו להתיישב בעיר.

זאת ועוד: בשנת 1927 הקימה כ"ח במראכש כמה ארגונים חברתיים אליהם הצטרפו רבים מבוגרי בתי הספר. ארגון אחד היה "איחוד בוגרי בית הספר" (Association Des Anciens Elèves) שדאג לפעילות חברתית ותרבותית של בוגרי כ"ח לדורותיהם.⁵³

הארגונים האחרים היו "עזרה לבית הספר" (L'Aide Scolaire) ו"עזרה להכשרה מקצועית בבית הספר" (L'Ouvroir de l'Aide Scolaire) והם נועדו לרתום את בני הקהילה למען בתי הספר בתחומים שונים,⁵⁴ כמו כן נוסדו ארגוני נשים למען נשים: "החברה לעזרת נשים של מראכש" (La Société de Secours des dames Israélites de Marrakech) ו"העזרה לאם" (L'Aide Maternelle) – מעין טיפת חלב) – אף הם ביוזמת כ"ח.

בשנת 1933 מנו הארגונים השונים מעל ל-1,000 צעירים וצעירות,⁵⁵ ומאז עלה בהתמדה מספרם והקיף חלק ניכר מבוגרי החינוך המודרני בעיר. להצטרפותם של בני הדור הצעיר – כולם בוגרי כ"ח – לארגונים החברתיים הייתה השפעה על המישור הציבורי, שכן החברים והחברות נחשפו באמצעותם לדרכי ניהול חדשות ומודרניות שלא היו מוכרות עד אז בקהילה. בראש כל ארגון עמד נשיא (ובארגוני הנשים עמדה נשיאה) שנעזר בסגן, מזכיר וגזבר. הפעילות השוטפת של הארגון נעשתה באמצעות ועדות וכל ועדה אחראית על נושא מסוים. ועדת ההזנה של "העזרה לבית הספר" לדוגמה, הייתה אחראית על איסוף תרומות בעבור הזנת הילדים הנזקקים. החברים בוועדות נהגו לקיים ישיבה שבועית ולהעלות נושאים לדיון, וההחלטות התקבלו תמיד בהצבעה ובאופן דמוקרטי. יתר על כן, לקראת בחירת הנהלה חדשה התקיים כינוס של כל חברי הארגון, שבו הציגה ההנהלה היוצאת את הישגיה ואת קשייה בהשגת היעדים שהציבה לעצמה

53 במסגרת פעילות הארגון הובאו מקזבלנקה מופעי תיאטרון, הועלו הצגות תיאטרון, התקיימו מופעי מוסיקה, הוקמה ספרייה ציבורית, התקיימו טיולים מאורגנים, פעילויות ספורט וכיו"ב. באמצעות הארגון ביקשה כ"ח לשמור על קשר עם בוגריה, ודרכם להשפיע על הנעשה בתוך הקהילה ראו: ארכי"ח, תיק: Maroc XXIII E 359-384, ביבאס לנשיא, 11 בדצמבר 1926. על פעילות ארגון בוגרי בתי הספר ראו גם: Bulletin de L'Association Des Anciens Elèves de Marrakech (B.A.E) de Elèves de Marrakech (בולטיין של האגודה של התלמידים הוותיקים של מראכש), שנתונים: 1927-1939.

54 ראו: Bulletin de L'Aide Scolaire, Œuvre d'assistance aux enfants indigents des écoles israélites de Marrakech, (BASM) No 1 ann.1928-1929 pp. 11-12. (בולטיין של העזרה לבית, פעילות למען הילדים הכפריים של בתי הספר היהודיים של מראכש).

55 ראו: BASM, שנת 1933-1934, מס' 5, עמ' 11-12.

בתקופת פעילותה. באספה הכללית נהג הגזבר למסור לחברים פירוט מדויק על ההכנסות ועל ההוצאות של הארגון.

בוגרי כ"ח לדורותיהם נחשפו לנורמות ניהול חדשות ומודרניות במסגרת הארגונים החברתיים החדשים שצוינו לעיל, והתגייסו למען רווחת נזקקי הקהילה. לעומת זאת הם נחשפו גם להתנהלות השמרנית והסמכותנית של הנהגת הקהילה, שבראשה עמדה משפחת קורקוס – המשפחה שמשלה דור אחרי דור וביד רמה מאז שנת 1832.⁵⁶ גם בשנות השלושים התאפיינה הנהגה זו בפסיביות, באדישות ובהתנגדות להכנסת שיפורים בתנאי החיים של תושבי המלאח. החשיפה הן לנורמות החדשות הן להתנהלות השמרנית עוררה את תומכי הרפורמות מכל רובדי החברה להתאחד ולפעול יחדיו בנחרצות להדחת ההנהגה השמרנית ולהחלפתה באנשים חדשים בעלי דעות מתקדמות, שיפעלו לשיפור תנאי החיים.

אכן, לקראת הבחירות לוועד הקהילה בשנת 1934 הציגו הצעירים את עצמם כחלופה לחברי הוועד היוצא והצלחתם הייתה גדולה.⁵⁷ מתוך עשרה חברי הוועד

56 חיים דוד קורקוס (נפטר בשנת 1884) הוא הראשון מבני המשפחה שעמד בראש קהילת מראכש והנהיג אותה במשך ארבעים שנה. עם פטירתו תפס את מקומו בנו ישועה (1832–1929). ישועה נחשב למנהיג הבולט של יהודי מרוקו בעת חילופי המאות הודות לעושרו הרב ולתפקיד שמילא ישועה כסוכנם הכלכלי של כל הסולטאנים שמשלו בשנות חייו הארוכות, ובזכות הקשרים האמיצים שקשר עם ראשי השלטון המוסלמי (המחזין), עם ראשי השבטים הברברים, במיוחד עם שבט הגלאויי (Glaoui) השבט הגדול והחשוב שהמשיך למשול על מראכש ועל כל דרום מרוקו בימי הקולוניאליזם הצרפתי, ועם ראשי הפרוטקטורט הצרפתי (בעיקר עם הנציב העליון הראשון, המרשל ליוטה (Hubert Lyautey)). משנת 1884 ועד ליום פטירתו ב-7 בדצמבר 1929, בגיל 97 שנים, הטיל ישועה את מרותו על הקהילה בסמכותיות רבה. לאחר מותו נבחר בנו מרדכי (1885–1944) לנשיא הקהילה. אף שמרדכי ידע מעט צרפתית (בילדותו למד במוגדור) והיה בן ארבעים וחמש בעת שנבחר לנשיא ועד הקהילה הרי, שתפיסת עולמו הייתה שמרנית, ובדעותיו הוא ייצג את הנורמות של העולם הישן. בדומה לאביו ניהל מרדכי את ועד הקהילה בסמכותיות רבה וכמוהו כפה את דעתו על חבריו מבלי לקיים דיון פתוח או הצבעה על נושאים שעלו לדיון. אולם, תחת נשיאותו גברה ההתנגדות להנהגה הוותיקה ולדפוסי שלטתה ומבחירות לבחירות (1932, 1934, 1936) הגדילו תומכי הרפורמה את כוחם עד שבסופו של דבר הצליחו להדיח את מרדכי מהנשיאות (בבחירות של 1936) ואת חבריו בעלי התפיסות השמרניות.

57 על התקנות לבחירת הוועד של קהילת מראכש ראו: Arété Viziriel, Réorganisant le comité du Communauté Israélite de Marrakech. (צו מלכותי, ארגונו מחדש של ועד הקהילה היהודי של מראכש) הארכיון הדיפלומטי הצרפתי של נאנאט (אד"צ) קרטון, A 106 Maroc. על פי התקנה נקבע שמספר חברי הוועד של מראכש יהיה עשרה חברים.

החדש שנבחרו שישה נמנו עם תומכי הרפורמה וארבעה עם החוג השמרני. בבחירות שהתקיימו בשנת 1936 הצליחו הצעירים להדיח את רוב חברי ההנהגה הוותיקה והמסורתית ובראשם את הנשיא, מרדכי קורקוס. את מקום החברים המודחים תפסו אישים חדשים בעלי דעות מתקדמות ברוח המודרנה, שרובם נמנו עם בוגרי כ"ח בעיר.⁵⁸

מן הראוי לציין, שהמאבק בין החוגים השמרנים לבין בעלי התפיסות המודרניות היה אחד המאבקים הקשים שידעה מראש בשנות השלושים של המאה העשרים. ההסבר לכך הוא, שזה היה בראש ובראשונה, מאבק על עיצוב דמותה של החברה היהודית – מאבק שעתידי היה לקבוע באיזו מידה תישאר החברה מסוגרת בד' אמות המלאח עם הנורמות המסורתיות של העולם הישן, או אם היא תיפתח בקצב מהיר יותר לתהליכי המודרניזציה, שכבר חדרו לתוכה.

תומכי הרפורמות השתמשו להשגת מטרותיהם בכלים מודרניים שהעתיקו מפעילותם בארגונים החברתיים. כך למשל קיימו הצעירים אספות עם גדולות שבהן הציגו את המצע שלהם, וכן פרסמו כתבות מעל גבי העיתונות היהודית, למשל בעיתון היהודי "העתיד המאור" (l'Avenir Illustré) ובעיתונות הצרפתית המקומית "המרקני הצעיר" (Le Petit Marocain), "הדרום המרקוני" (Le Sud) Marocain, "ההשכמה של המגארב" (Le Reveil du Maghreb).⁵⁹

בתעמולתם הציגו הצעירים את הישגיהם מהקדנציה הראשונה שלהם כחברי הוועד, ופרסו את התוכניות העתידיות למען שיפור תנאי החיים במלאח (בניית שכונת מגורים מחוץ למלאח, הקמת בית תמחוי לעניים ומושב זקנים לאנשים עריריים, ביעור תופעת הקבצנות ועוד). הצעירים גם האשימו את חברי ההנהגה בתרבות שלטון דיקטטורית, באינטרסנטיות, באדישות לענייני הכלל ובהתנגדות נחרצת להכניס שינויים כלשהם ברוח הקדמה בחיי היהודים. החוגים השמרניים מצידם האשימו את הצעירים בקוצר רוח, בחוסר הבנה של המציאות הפוליטית ובהחזרת

הבחירות יתקיימו כל שנתיים. ראו גם: Bulletin Officiel No 292, 27 mai 1918 pp. 523–525.

58 ראו: ארכי"ח, תיק: Comité de La Communauté de Maroc XXVI E 416-398 Notes sur le Marrakech (הערות על ועד הקהילה של מראכש), קמחי לנשיא, 19 בנובמבר 1936.

59 ראו: Le Petit Marocain, ה-25 וה-26 ביוני 1933. Le Reveil du Maghreb 21 באוקטובר 1933, Le Sud Marocain, 1 באפריל, 1936, בעיתון l'Avenir Illustré התפרסמו מאמרים רבים בעד ונגד בניית שוק חדש ליהודים מחוץ למלאח. ראו: l'Avenir Illustré, מהשנים 1932–1934.

אורח חיים חילוני ואפיקורסי לתוך הקהילה. "בפעם הראשונה" כותב גולדנברג (מורה בכ"ח, ולימים מנהל) על הבחירות לוועד הקהילה של שנת 1936: אנו עדים במראכש לתעמולה של שתי קבוצות מוגדרות המעוניינות להיבחר [...] מי מהן תנצח? הצעירים או הזקנים? אם הזקנים ינצחו הרי שאיתם יבוא הקץ ויסתם הגולל על כל התוכניות היפות של הצעירים – הן תשכחנה ותשקענה בתהום הנשייה.⁶⁰

ברם, המאבק העיקש שניהלו מייצגי העולם הישן בשנת 1936 היה בעצם מאבק מאסף. משנה זו ואילך עברה השליטה על הנהגת הקהילה אל בני הדור הצעיר, שחלקם יצאו מהשכבה העממית, הכירו מקרוב את חיי המצוקה של ההמונים, היו מעורים היטב בבעיות החברה והכלכלה של הקהילה, ועל כן גם הסתערו על תפקידם בהנהגה במלוא הרצינות, המרץ והנחישות שהיו דרושים כדי לטפל טיפול יעיל במצוקה הקשה שממנה סבלו בני השכבה הנמוכה של הקהילה.

זאת ועוד, חברי הוועד החדשים ייצגו דגם חדש של הנהגה, הנהגה השייכת גם לקבוצות החדשות שצמחו תחת הפרוטקטורט, הנהגה הפועלת למען הכלל, כזו שאינה מתרפסת בפני השלטון הצרפתי, לא חוששת להציב לו דרישות או לקרוא עליו תיגר. וכך נמצא כתוב בעניין הזה בעיתון הצרפתי "הדרום המרוקני" (Le Sud Marocain):

אנו רואים שיש שינויים חשובים בהרכב האישי של הוועד ואנו מאוד מאושרים מאוד במיוחד משום שהצעירים ניהלו את תעמולתם מעל גבי העיתון הזה. מעתה ואילך יהיה חייב השלטון הצרפתי להתמודד מול התנגדויות שיעמידו בפניו הצעירים הללו.⁶¹

למעשה, רק פרוץ מלחמת העולם השנייה קטע את תנופת העשייה שלהם, והם שבו אליה רק בתום המלחמה.

60 ראו: ארכי"ח, תיק: Maroc XXVI E 416-398, גולדנברג, 15 במרץ 1936.

61 Le Sud Marocain, 3 במאי 1936.

מקורות

א. ארכיונים

- Archives de l' Alliance Israélite – ארכיון כי"ח פריס (=ארכי"ח)
Universelle.
Les Archives – ארכיון הדיפלומטי הצרפתי של נאנאט (אד"צ)
Diplomatiques de Nantes.

ב. עיתונים יהודיים (במרוקו)

- L'Avenir Illustré
L'Union Marocaine
La voix des Communautés

ג. עיתונים צרפתיים

- Le Petit Marocain**, quotidien ,Rabat et Zone Nord. Casablanca et
Zone Sud, Marrakech et ports du Sud.
Le Sud Marocain ,Organe Hebdomadaire de défense des Intérêts
Français Marrakech(Médina).
Le Réveil du Maghreb. politique et économique, Marrakech-
Medina.

ד. כתבי עת לועזיים

- Bulletin des anciens élèves de l'A.I.U de Marrakech
(=BAEAUIM).
Bulletin de l'Alliance Israélite Universelle (=BAIU).
Bulletin de l'aide scolaire de l'A.I.U, Œuvre d'assistance aux
enfants indigents des écoles israélites de Marrakech (= BASM).
Bulletin de la Société de Géographie du Maroc (= BSGM).
Bulletin Officiel, Empire Chérifien .Protectorat de la République
Française au Maroc (=Bull. Off).
Renseignement Coloniaux et documents, Bulletin Mensuel du
Comité de l'Afrique Française et du Comité du Maroc (= Rens.Colon.AF) Revue de géographie du Maroc.

ה. ספרות מחקר בעברית ולועזית

- אביטבול מיכאל, משפחת קורקוס וההיסטוריה של מרוקו בזמננו, המרכז לחקר יהדות צפון אפריקה, ירושלים תשל"ח.
- , "אמאנסיפציה וארגון קהילתי בצפון אפריקה בראשית התקופה הקולוניאלית", פעמים 1 (תשל"ט), עמ' 32–39.
- בן סימון, דונאת, דוריס, "התפתחות של יהודי מרוקו בימי משטר החסות הצרפתית", יהדות זמננו ג' (תשכ"ה), עמ' 31–32.
- , "על התפתחותה של האישה היהודייה בפאס". תפוצות הגולה 1 (תשכ"ב), עמ' 51–53.
- בשן אליעזר, ממזרח שמש עד מבואו, פרקים בתולדות יהודי המזרח והמגרב: חברה וכלכלה, אורות יהדות המגרב, לוד תשנ"ו.
- , מחקרי אליעזר, אסופת מאמרים ומחקרים, המכללה האקדמית אשקלון תשס"ז.
- , נשות חיל במרוקו, המכללה האקדמית אשקלון תשס"ד.
- , נשים יהודיות במרוקו, דמותן בראי מכתבים מן השנים 1733–1905, בר-אילן תשס"ה.
- , יהדות מרוקו, עברה ותרבותה, הקיבוץ המאוחד 2000.
- קוזמא, ליאת, נשים כותבות היסטוריה פמיניזם ושינוי חברתי במרוקו, תל-אביב 2003.
- רודריג אהרון, חינוך חברה והיסטוריה – כ"ח ויהודי אגן הים התיכון – 1860–1929, ירושלים 1991.
- שרית יוסף, "מודרניות לאומית עברית מול מודרניות צרפתית: ההשכלה העברית בצפון אפריקה בסוף המאה הי"ט", מקדם ומים ג (1990), עמ' 71–103.
- שוטר דניאל ושרית יוסף, "הרפורמות במוסדות היהודיים במרוקו בראשית השלטון הקולוניאלי: השיקולים הכיוונים והנימוקים (1912–1919)", מקדם ומים ו (תשנ"ה), עמ' 71–103.
- שרית אלישבע, הקהילה היהודית במראקש בין השנים 1880–1940, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשנ"ז.
- , "התמודדותה של הנהגת מראכש נוכח המשבר הכלכלי והחברתי בשנים 1904–1907", בתוך: משה אורפלי ואפרים חזן (עורכים), התחדשות ומסורת, יצירה, הנהגה ותהליכי תרבות ביהדות צפון אפריקה, מוסד ביאליק תשס"ה, עמ' 80–88.
- , "החתירה להשתחררות האשה היהודייה במראכש: תמורות בין השנים 1901–1939", בתוך: טובה כהן ושואל רגב (עורכים), אשה במזרח, אשה ממזרח, סיפורה של היהודייה בת המזרח, רמת-גן 2005, עמ' 141–161.

—, "עבודת האישה בחברה המסורתית של מראכש", בתוך: טובה כהן (עורכת), "מעשה ידיה", אישה בין עבודה ומשפחה, האשה ביהדות, סדרת דיונים, מס' 7, בר-אילן (תשס"א), עמ' 35–41.

Aubin, Eugène, *Morocco of to-day*, London 1906.

Benech, José, *Essai d'explication d'un mellah*, Baden-Baden 1949.

Deshen, Shlomo, *The Mellah Society, Jewish Community Life in Sherifian Morocco*, London 1989.

E. Gottreich, *The Mellah of Marrakesh, Jewish and Muslim Space in Morocco's Red City*, Indiana University Press 2006.

Harrus, Elias, *L'Alliance en action*, Paris 2001.

Leven, Narcisse, *Cinquante ans d'histoire, L'Alliance Israélite Universelle*, Paris 1920.

A. Mandleur, "Croissance et urbanisation de Marrakech", *Revue de Géographie du Maroc* No.2, 1972, pp. 31–84.

Miège, Jean-Louis, *Le Maroc*, Paris 1950.

Pascon, Paul *Le Haouz de Marrakech*, 2 tome Rabat 1983.

Valence, Paul, "La Yeshiba de Marrakech", *Bulletin de l'Enseignement Public du Maroc*, Paris 1938, NO. 160, pp. 3–43.

Vidi (pseud.), "Yeshua corcos", *L'Avenir Illustré*, 19 décembre 1929, pp. 3–6.